

UNGVÁRI-ZRÍNYI IMRE

AZ ANTROPOCÉN ÉS A FENNTARTHATÓSÁG ETIKÁJA

A tanulmány célja betekintést nyújtani az antropocén korszak komplex fenntarthatósági igényeinek megfelelő poszthumanista gondolkodásmódba, és a gondoskodás-etika szempontjaiból kiindulva, újragondolni a gazdasági együttműködés alapelveit, megteremtve ezáltal egy olyan gazdaságfelfogás alapjait, amelynek középpontjában az élet feltételeiről való aktív gondoskodás áll.

Az antropocén korszak és a mi mögötte van

■ Azáltal, hogy Crutzen és Stoermer az International Geosphere-Biosphere Programme Hírlevelének 2000/41-es számában elsőként bejelentik az új földtörténeti korszakot, az *antropocént*, vagyis az ember korát, majd 2016-ban Dél-Afrikában ezt a megnevezést a Nemzetközi Geológiai Kongresszus hivatalosan is elfogadta, új szemléletmeghatározó időszámítási szempontrendszer lépett érvénybe. Az új korszakmegnevezés, Crutzen korábbi, Nobel-díjjal kitüntetett felfedezésére a nitrogén-dioxidnak az ózonlyuk növekedésére gyakorolt hatására támaszkodott. Ez a felfedezés egyszerre bizonyította azt, hogy az éghajlatrombolás veszélyt jelent a Föld élővilágára, és azt is, hogy a légkör károsítása emberi eredetű. Az „antropocén” megnevezésben összekapcsolódó problémák terjedelmét jól áttekinti egy a zöld történelemnek szentelt tanulmánykötet, amelynek egyik

**(...) az antropocén
fejleményei arra
figyelmeztetnek,
hogy elkerülhetetlen
a társadalmi
együttműködés
gazdasági
lehetőségeinek a
gondoskodó együttélés
szempontjából való
újragondolására.**

szerzője (Balogh Róbert) megalapozottan érvel amellett, hogy az emberi beavatkozás megváltoztatta a Föld biofizikai rendszerének működését, aminek rétegtani, kémiai és evolúciós nyomai is felfedezhetők. A szerző által említett bolygóléptékű határérték túllépések között szerepelnek a szén-, a nitrogén-, a foszfor körforgás és az erőforrásfelhasználás határértékei is. Az elemzések világosan rámutatnak, hogy az emberi beavatkozás hatásai immár nem elszigeteltek, hanem rendszerszintűek és magukba foglalják az óceánok savasodását, az édesvízkészlet pusztulását és eutrofizációját, a termőföldek kimerülését, a sivatagosodást, akárcsak, a műanyag globális jelenlétét, egyes állatfajok tömeges kihalását, más fajok globális elterjedését, a radioaktív háttérsugárzás megnövekedését.¹

Az említett összefüggések feltárása és az őket kifejező jelenségeknek a médiában való széles körű bemutatása eleven vitákat váltott ki a terminus tartalmát képező folyamatok eredetéről, mértékéről és lehetséges távlatairól. Az említett fejleményekkel való szembenézés korántsem jár egységes reakciókkal. Míg egyesek egyszerűen tagadják a planetáris változások tartós jellegét vagy azok emberi eredetét, mások esetében a veszélyérzet és a jövő bizonytalanságának az átélése tartós lelkiállapottá alakult. Így például Ágoston-Kostyál Csilla, az ELTE-PPK adjunktusa, a Környezetpszichológia Kutatócsoport tagja arról beszélt a 24.hu-nak, hogy kutatócsoportjával az öko- vagy klímaszorongás, ökobűntudat, ökogyász, sőt az ökodüh jelenségét vizsgálják, valamint ezek összefüggését a környezettudatos viselkedéssel.² A felsorolt attitűdök nemcsak egyes szaktudósok (például a klímakutatók) munkáját tükröző tapasztalatokból származó következtetéseket tartalmazzák, hanem a közemberek köznapi tapasztalatainak, élményeinek és az ezekre épülő fenyegetett jövőképeknek is velejárói.

Az *antropocén* egyes tudósok (különösen az evolúcióbiológusok, a makro- és szociálökológusok és történészek) szemléletében³ az ember káros ökológiai dominanciáját jelenti, és úgy jelenik meg, mint az emberiséget fenyegető evolúciós csapda, az *emberi faj elhibázott alkalmazkodása* a bolygó változó létfeltételeihez. Más tudósok (különösen a kritikai társadalomelmélet, az ökológiai közgazdászok és a kapitalizmus kortárs kritikusai⁴) sokkal konkrétabban fogalmazzák, jelezve, hogy a kudarc nem az egész történelmi evolúció szükségszerű eredménye, hanem a gazdasági tevékenység egy sajátos társadalmi szerveződésének következménye: a *kapitalizmusé*, a természeti és emberi erőforrások társadalmi-gazdasági kisajátításán alapuló gazdasági rendszeré, amely a véget nem érő növekedést helyezi előtérbe az emberek és a bolygó jóléte helyett, s ez az, ami a biológiai sokféleség csökkenését és társadalmi egyenlőtlenségeket eredményezi. Ezért ez a rendszerkritikus megközelítés az antropocén helyett a *kapitalocén*⁵ elnevezést részesíti előnyben.

Ha az antropocén korszaknak csupán az említett jelenségek szintjén felszínre kerülő aspektusait tartanánk szem előtt, akkor is fontos lenne megvizsgálni összefüggéseit, illetve az emberek és más élőlények életviszonyaira gyakorolt hatását. Am, ha az említettek mellett a gondolkodásmódra és a filozófiára gyakorolt hatását is figyelembe vesszük, akkor kénytelenek vagyunk olyan gyökeres fordulatról beszélni, ami *megváltoztatja a világ és a gondolkodás egészének viszonyát*. A gondolkodásban részben máris bekövetkezett, részben pedig folyamatban levő alapvető átalakulások egészéről tematikus okokból itt nem beszélhetek, csupán néhány fontosabb aspektusát érintem.

Vizsgálódásaimat a továbbiakban az a kérdés irányítja, hogy mit is kell ma-gába foglaljon az antropocén korszak komplex fenntarthatósági igényeit hordo-

zó újfajta filozófiai (etikai, politikai, gazdasági) szemlélet. Egy ilyen problematizálásnak szükségszerűen azzal a felismeréssel kell kezdődnie, hogy az antropocén realitásei egy olyan planetáris válság bekövetkeztét jelentik, amely ellentmond a modernitás filozófiai alaptételeinek: 1. az ember (mint európai férfi) mindenek mércéje, 2. az ész központi szerepe, 3. a piac által szabályozott emberi társadalom, 4. az olcsó és korlátlanul kitermelhető természeti erőforrások rendelkezésre állása 5. a technika mindent elbíró ereje és végtelen problémamegoldó képessége.

Tekintettel az értelmezendő probléma történelmi eredetére, kézenfekvőnek kínálkozik az a gondolat, hogy ennél fogva csak hasonlóan átfogó, történelmi léptékű változásokkal ellensúlyozható, nem pusztán tudományos felfedezésektől és technikai innovációktól várhatjuk a megoldást, hanem elsősorban az *eddig uralkodó gondolkodásmód és az általa kitűzött célok, illetve az elérésükre kidolgozott eszközök újragondolásától*, mégpedig nemcsak kivételes egyéni vagy szakmai teljesítmények, hanem a széleskörűen elterjedt (etikai, illetve politikai törekvéseket is magukban foglaló) *társadalmi imaginációk*⁶ szintjén is. Ebben az összefüggésben igyekszem újragondolni egyes gazdasági és ökolitikai javaslatok, mint például a *Green New Deal*⁷ és a *Degrowth*⁸ jelentőségét is, az antropocén-problematika előtt álló feladatok megoldásában.

Poszthumanizmus: egy új gondolkodásmód szükségessége

■ Egy új gondolkodás- és életmód kialakítása érdekében újra kell gondolnunk a nyugati filozófiatörténet (és ezzel együtt a gazdaság, a politika és a jog) alapvető kategóriáit, mindenekelőtt az ember individuális, megosztott és hierarchizáló szemléletét. Az individuum eszerint más emberekkel, a társadalommal és az élővilág egészével szemben elkülönült, *önmagának elégséges lény*, aki ezt az elkülönültséget további hierarchizált hatalmi viszonyokban reprodukálja. A humanista individuum világát meghatározó legfontosabb hierarchizált szembenállások: az ész és az érzékiség, a test és a szellem, illetve a férfi és a női társadalmi szerepkörök, amelyek mindenikének a szembeállítására tovább biopolitikai és gazdasági hangsúlyokkal reprodukálódik a *kapitalizmusban*. A kapitalizmus ugyanis egy olyan társadalmi alakzat, amely az emberi létfenntartást a természet, a munkaerő és a különböző perifériák népességeinek a *legolcsóbb áron való kizsákmányolására* építette fel. Így a társadalmi munkamegosztás, illetve a hatalmi és tulajdonviszonyok szintjén is állandósul a hegemon pozícióban levő racionális, autonóm és produktív szerepet betöltő európai fehér férfi, szemben a neki alárendelt, emocionálisan orientált, családi kötelekei által meghatározott, reprodukív szerepet betöltő nővel, akinek a létfenntartáshoz való *döntő* hozzájárulása éppúgy láthatatlan marad, mint a végtelenül kiaknázhatónak tekintett természete. Éppen ezért a jelenlegi klímaproblémák eredetének feltárásához kritikai vizsgálatnak kell alávetni mind a *szubjektumról* kialakított gondolkodás különböző változataiban létrehozott opozícióknak (binaritásoknak) rendszerre szervezett, hierarchizált elfogultságait, mind pedig a társadalmi kapcsolatok és az együttélés piaci közvetítésének kizsákmányolásra épülő formáit, amelyekben az említett *binaritások az alávetettség és kizsákmányolás eszközeivé válnak*.

A kritikai „poszthumanizmus” azért fontos egy ökológiailag fenntartható gondolkodás és gyakorlat kialakításához, mivel szembeszáll a hagyományos európai filozófiával, amely az „ember” említett univerzalista képének, és ezen túl

az emberi kivételességnek és a kapitalista hegemoniának is forrása⁹. A poszthumanista gondolkodás szemléletmódjában az embereknek tisztában kell lenniük azzal, hogy nem beszélhetnek többé sem egy hierarchizált (maszkulin) észszubjektum, sem pedig az emberiség, mint a történelem alanya nevében. A hatalmi viszonyok, amelyek a létfeltételeket előállító gazdaságot is meghatározzák, csak a megtettesült és testileg szituált individuális én mikroszituációiból és az őt konstituáló társadalmi viszonyok komplex hálózatából kiindulva tárhatók fel. A poszthumanista gondolkodásban a szubjektivitás pozíciója a vele szemben álló más létformákat, „a másokat” is bevonja a saját léteire vonatkozó gondolkodásba anélkül, hogy a korábban említett binaritásokat újra megerősítené. Ahogy Rosi Braidotti fogalmaz: „A szubjektivitás nem korlátozódik meghatározott egyénekre, hanem inkább egy kooperatív, nemeken és fajokon átívelő erőfeszítés (...), amely transzverzálisan, a természet/technológia; férfi/nő; fekete/fehér; helyi/globális; jelen/múlt között zajlik – a binaritásokat kimozdító *asszamláz*sokban”.¹⁰

A gondoskodó élet személyes és személyközi (erkölcsi) feltételei

■ Ha a cél az élőlények, vagyis az emberek, a természet és a gazdaság közötti kapcsolatok kérdésének újragondolása egy, a humanizmust meghaladó álláspontról, akkor a következő kérdéssel szembesülünk: hogyan kerüljük el a függetlenített, énközpontú (egoista), dualista (férfi/nő, bináris), hierarchikus, szuverén, uralkodó, profitmaximalizáló, perspektíva eredendő korlátait, és „mit jelent *poszthumán* [vagy inkább *poszthumanista* – U. Z. I.] módon létezni? Hogyan érvényesíthetjük a posztdualista, nem hierarchikus poszthumanista megközelítéseket mindennapi életgyakorlataink etikájában?”¹¹ A következőkben ehhez a gondoskodás-etika (tulajdonképpen az erkölcsi gyakorlat) egy kibővített értelmét fogom javasolni, amely reményeim szerint a *jó élet* újfajta értelmezéseként és egyszersmind egy új gazdasági magatartás kiindulópontjaként is szolgálhat.

A mai gondoskodás-etika nagymértékben a feminista öneszmélés eredménye. A Joan Tronto, Caroll Gilligan, Virginia Held, és mások által kidolgozott „gondoskodás-etika” sajátosan tartalmi érzékenységű, szükségletekre, felelőségekre, kapcsolatokra, szituációkra és érzésekre orientált etikai gondolkodás és gyakorlati beállítottság. Mindazonáltal a gondoskodás, mint jellegzetes együttműködési forma nem kizárólag női, genderidentifikációs szempontból, nem is semleges, hanem valamennyi társadalmi nemet, életformát és orientációt, a maguk sajátosságában jellemző kategória. A gondoskodás etikájának szociáletikai jellegzetességeivel és etikátörténeti helyével itt tematikai okok miatt nem foglalkozhatok.

Az emberi és részben a nem emberi élet is, különféle megjelenési formáiban magában foglalja a gondoskodás valamilyen változatát (többnyire az önmagáról való gondoskodást, de gyakran a másokról, társakról, utódokról való gondoskodást is). A gondoskodó élet, mikor túllép önmaga jólétének maximalizálásán, nem egoista, nem instrumentalizáló, nem atyáskodó, nem kizsákmányoló vagy önkizsákmányoló élet. A gondoskodás, legfejlettebb formáiban, az elkülönülés és szétszakítottság megszüntetését, és életek egymásba fonódó közösségét feltételezi. A gondoskodók, a körülöttük lévő életeteket többé nem tekintik pusztán saját különálló céljaik elérésére szolgáló eszközöknek, sem pedig tulajdon énjük kiterjesztésének, hanem sokkal inkább olyan partnereknek és társaknak, akiknek jóléte fontos számukra, úgyszólván saját életük kiteljesítésének része anél-

kül, hogy tartós hierarchiát (vagy akár kötelező módon kölcsönösséget) tételeznének önmaguk és önmaguk másai között.

A gondoskodó lény nemcsak a saját önmegvalósításához vezető utakat keresi és kezeli gondosan, hanem a sajátjával összefonódó életek fenntartásához és kiteljesedéséhez vezető utakat is. Ennélfogva gondoskodó az, aki megtalálja hatékony, nem kizsákmányoló vagy önkizsákmányoló módját annak, hogy összekapcsolja saját élete kiteljesedését más életek kiteljesedésével. A törődés, gondoskodás cselekvő alanyai és címzettjei már nem elkülönülten versengő individuumok, hanem aktív résztvevői mások életének, sőt egy korábbi, az emberi és nem emberi életet egyaránt átfogó módon szemlélő megfogalmazást itt találóan alkalmazva: „élni akaró életek, élni akaró életek közepette” (Albert Schweizer). Nem távolságtartók, hanem érdekeltek és együttérzők.

A jó társadalom egy gondoskodó társadalom, amely nem kihasználó (kizsákmányoló), hanem biztosítja a feltételeket, az időt és az erőforrásokat, hogy tagjai értelmes (gondoskodó) életet élhessenek, a körülöttük lévő élet hálózatában elfoglalt helyzetükkel összhangban. A jó (azaz gondoskodó) élet megélésének legértékesebb tanulsága az, hogy az integritásunkról és cselekvőképességünkéről való gondoskodás nem azt jelenti, hogy visszahúzódva önmagunkba, teljes racionális kontrollt alakítunk ki életünk (de legalábbis vágyaink) felett, hanem azt, hogy gondoskodunk a kapcsolatainkról (megtaláljuk szerepünket más életek/vágyak beteljesülésének elősegítésében, kezdve azoktól az életektől, amelyek körülvesznek bennünket). A gondoskodó ember megérti, hogy integritása és cselekvőképessége nem azon a különleges képességen alapul, hogy mások céljaitól és az életével összefonódó életektől függetlenül, sajátos módon cselekedjen, hanem azon, hogy értékes indokokkal (mozgósító kötelékekkel) rendelkezik, amelyekért cselekedhet.

A gazdaság átalakítása az élőlények jóllétéről és az élet feltételeiről való aktív gondoskodássá

■ Miközben a mainstream gazdaságértelmezést továbbra is az emberi és természeti erőforrások kiaknázása, a „végtelen-”, vagy legalábbis a „fenntartható növekedés”, és ennek kifejezői, a GDP, a „technikai innováció”-val és a „jól fizető befektetések”-kel elérhető nyereség gondolata tartja fogva, megfelelnek a gazdaság működésének emberi feltételeiről, illetve az emberi és nem emberi életekre gyakorolt hatásától. Az ilyen gondolkodás szem elől téveszti, hogy a gazdaság nem pusztán egy *technikai paraméterekkel jellemezhető gépezet*, hanem emberi együttműködések rendszere, amelyben mint *együttműködő közösségben* mindenkinek valamilyen szerepe van, és amelynek a működése mindenki életét befolyásolja. Márpedig, ha egy *jól szervezett közösségben* a gondoskodás etikai követelményeinek megfelelően, az *egymásról, utódaikról és közös jövőjükéről gondoskodó életek* közös beteljesülését és kibontakozását tekintjük *jó életnek*, akkor be kell látnunk, hogy a jó élet megteremtése azt feltételezi, hogy az együtt élők közösségének tagjainak időt és erőforrásokat (különösen szellemi és erkölcsi erőforrásokat) kell mozgosítaniuk a társadalmilag, személyköziben (tágabban pedig fajközi értelemben is) *értékes élet* korlátolatlanul hozzáférhető lehetőségeinek a megteremtéséért. Az erőforrások további egzisztenciális feltételeit is figyelembe véve, természetesen rá kell kérdezni arra is, hogy milyen távon, milyen társadalmilag mozgósítható idő (és erőfeszítés)készség milyen gazdagsága

és milyen egyensúlya biztosíthatja az említett értelemben vett „jó élet”-et (az embereknek a körülöttük lévő életek jóllétében betöltött helyének megfelelően) ahelyett, hogy haszonmaximalizáló, kizsákmányoló és önkizsákmányoló életet élnének? Az elsődleges kérdés tehát nem az, hogy *mekkora vagyon* biztosíthatja azt, hogy másokon segítsek, hanem inkább az: *milyen viszonyok között vagyok hajlandó ezt megtenni*, és ezért: *mennyiben vállalok felelősséget az engem körülvevő életek jóllétéért, és mennyiben számolok az életkörnyezetemben elfoglalt pozíciómmal ennek megfelelően?*

A gondoskodás, az általam javasolt értelemben, nem a termelékenység mutató vagy egy meghatározott pénzügyi elosztási *mechanizmus* függvénye, és nem is valamilyen szisztematikusan reprodukált körülmények eredménye, mint ahogyan az gyakran a „gondoskodó állam” szintagmában megjelenik. Általánosabban és morális értelemben megfogalmazva ugyanezt, a mások érdekében való cselekvés nem a *mechanikus szolidaritás automatizmusa* (ténye), hanem a valakikhez, egyes élőlényekhez, illetve áttételesen valamennyi élőlényhez való gondoskodó kötődés, bensővé tett *cél* és *érték*. Természetesen ennek a célnak az elérésében az elosztási mechanizmusoknak is megvan a maga *instrumentális értéke*, de ennek jelentősége mindig az *alapértékektől* függ. Csak, ha a gondoskodásra irányuló *törekvések* válnak az emberi együttműködések alapértékeivé – amint azt ma is láthatjuk egyes alternatív közösségi gazdasági elosztórendszerek működésében –, csak akkor válhat értelmessé a társadalmi, intézményes viszonyok működésének hatékonysága. A rendszerszintű viszonyok (az intézményi garanciákkal alátámasztott, *szolidaritás*, a védő, támogató, ösztönző törvények léte vagy hiánya, mint például az egyetemes alapjövedelem, a kiterjesztett társadalombiztosítás, a fizetett reprodukív munka, természetvédelem stb.) alapvető eszközöket biztosíthatnak (vagy hiányukkal alapvető lehetőségek mehetnek veszendőbe) *az élőlényeknek (embereknek és állatoknak) a kiszolgáltatottsággal és az igazságtalansággal szembeni védelméhez*. Az embereket mint potenciális gondoskodókat és a gondoskodás címzettjeit (partnereit) nemcsak az adókba és árakba kódolt társadalombiztosítási hányadnak kellene ilyenként elismernie, hanem a társadalomszervezés sajátosságai révén, kölcsönösen láthatóknak és erkölcsileg értékeseknek is kellene megmutatkozniuk egymás számára. Az embereknek érezniük kellene, hogy nemcsak lehetséges, hanem mind saját maguk, mind pedig mások számára *„életbevágóan” fontos is* az, hogy egymás életének részesei legyenek. Az eddigiekben ilyen kapcsolatok csak viszonylag kis és különösen összetartó közösségekben alakulhattak ki, és csak azokban a gazdaságokban, ahol a *létfenntartás kereteinek és az együttműködési formáknak* egymással versengő, *felhalmozó dinamikája* (a minden egyéb szándékkal szemben hatékony „szokványos menetrend”) lehetővé tette (vagy legalábbis nem akadályozta meg) azt, hogy a közösség tagjainak *ideje és saját döntésen alapuló lehetősége* legyen az *egymás életében (illetve az élet nagy körforgásában) való szerepvállalásra*.

A gondoskodó, azaz a gondoskodást szervezőelvvé tevő gazdaság az emberi jólétről való újfajta gondolkodásmód, amely túllép a közgazdaságtan főáramú elképzelésén, amely a jólétet a *jövedelem*, a *vagyon*, és a *fogyasztás* kérdésének tekinti. „Szemben a mainstream közgazdaságtannal – állítja Singer és Snower –, a *gondoskodó közgazdaságtan a jólétet a tartós emberi jóllét mélyebb forrásai szempontjából fogja fel* [az én kiemelésem – U. Z. I.]. Ebből a perspektívából nézve az emberek akkor prosperálnak, ha az élet jól élhető számukra. A jólétnek ez

az értelme nem korlátozódik az individualista anyagi szükségletek és igények kielégítésére. Ezen túlmenően a jóllétnek van egy személyközi dimenziója is. A hovatarozás és az együttérző személyes kapcsolatokból, a társadalmi hovatarozás érzéséből, a munkahelyhez és a társadalomhoz való együttműködő hozzájárulásból, valamint a megbízhatóság és a bizalom megteremtéséből fakad. Ez akkor kerül előtérbe, amikor mások boldogságának előmozdítására és szenvedésének enyhítésére törekszünk. A beteljesülésnek ez a mély érzése gyakran akkor jön létre, amikor legjobb képességeinket mások szolgálatában használjuk fel.”¹²

A gondoskodásgazdaság elméleti profiljának kialakításában különös jelentőséggel bírt a feminista gondolkodók által már jó ideje, sajátosan feminista etikai szemléletként kidolgozott *gondoskodásetika* és a *feminista közgazdaságtan*. Alapgondolata, hogy a gondoskodás azért is azonosítható sajátosan feminista erkölcsi érzékenységgel és gazdasági tevékenységi területként, mert a nők sajátos társadalmi és családi pozíciójukból fakadóan, hagyományosan nagyobb odafigyelést mutatnak mások szükségletei iránt, illetve mert *gyakrabban és bensőségesebben kapcsolódnak a gondozási tevékenységhez* – különösen a legfiatalabbak, a betegek és az idősek gondozásához. A hagyományos gazdasági szemlélet ezeket a tevékenységeket, lévén, hogy az idők során döntő módon nem fizetett tevékenységek voltak, egyáltalán nem tekintette a gazdasági tevékenység részének. Ennek ellenére a feminista közgazdaságtan kimutatta, hogy a gondoskodó gazdaság fogalmának a kialakításában a *mainstream gazdasági* gondolkodásnak számtalan tanulnivalója van a gondoskodás feminista etikájától. „Amire a gondoskodás etikája rávilágít – írják Ballet, Petit és Pouchain –, azaz hogy a másokhoz való viszony a személyes én és az énézés része, és azt kell elsősorban figyelembe venni.” Emellett érvel Virginia Held feminista etikus is, amikor azt állítja, hogy: „A gondoskodó kapcsolatokban lévő személyek együttesen cselekszenek önmagukért és másokért. Jellegzetes álláspontjuk sem egoista, sem altruista; ...a gondoskodó kapcsolat jóléte magában foglalja a kapcsolatban lévők kooperatív jólétét és magának a kapcsolatnak a jólétét.”¹³ Itt kell észrevennünk az emberek prozociális orientációjához kapcsolódó paradigmaváltást, amelynek fontos szerepe lehet az antropocén által felvetett bonyolult problémák kezelésében. „Az emberek prozociális motivációkra való potenciálja fontos következményekkel jár a globális problémák kezeléséhez szükséges emberi együttműködés létrehozásában.” A szerzők megállapítják, hogy a legtöbb globális probléma, mint például az éghajlatváltozás stb. a „közjavak, a közös erőforrások és a bőség közepette mégis fennálló szegénység” [– az én kiemelésem – U. Z. I.] miatt merül fel.¹⁴ Míg a mainstream közgazdaságtan elsősorban arra összpontosít, hogy a politikai döntéshozók hogyan tudnak megfelelő ösztönzőket és korlátokat biztosítani az önző, racionális ágensek számára – a gondoskodó közgazdaságtan „az együttműködés ösztönzését eleve magában foglalja olyan politikák, intézmények és normák révén, amelyek a megfelelő motivációs rendszereket megalapozzák, egyebek mellett az emberek csoporton belüli identitásának kiszélesítésével és a kezelendő globális problémákra való rávilágítással.”¹⁵

A gondoskodásban rejlő összes társadalomátalakító potenciál feltárása során egy befogadóbb, igazságosabb és környezetbarátabb társadalom érdekében elengedhetetlen, hogy őszintén foglalkozzunk a *tőke és a gondoskodás ellentmondásaival*. A gondoskodás nem csupán kívül esik a kapitalista gazdaságösztönzőin, hanem valamilyen módon ellentmondásban is áll vele, amennyiben a társadalmi reprodukív tevékenységek kívül esnek a tőke logikáján. Nancy Fraser kivá-

lóan megfogalmazza ezt az ellentmondást, amikor rámutat *a gondoskodás viszonyainak elsődlegességére*, amelyen a kapitalista gazdasági viszonyok nyugszanak anélkül, hogy felismernék, és a fizetendő számlák közé sorolnák őket. Ahogy Fraser megállapítja, »a kapitalizmus gazdasági alrendszere a rajta kívül álló társadalmi reprodukív tevékenységektől függ, amelyek a lehetőség egyik háttérfeltételét képezik. További háttérfeltételek közé tartoznak a közhatalom által ellátott kormányzási funkciók és a természet rendelkezésre állása, mint a „termelékeny ráfordítások „forrása és a termelés salakanyagainak „elnyelője”.¹⁶ Fraser arra összpontosít, hogy *a kapitalista gazdaság azokra az ellátó, gondozó és interakciós tevékenységekre támaszkodik, amelyek társadalmi kötelékeket hoznak létre és tartanak fenn anélkül hogy felismernék gazdasági értéküket*. A szerző ezáltal felhívja a figyelmet arra a tevékenységre, amely a kapitalizmus emberi alanyait formálja: a „gondoskodás”, az „affektív munka” vagy a „szubjektíválás” formájában, „amely őket mint megtettesült természeti lényeket tartja fenn.”¹⁷

Az emberi együttműködés szubjektumai társadalmi lényként való konstituálódásának folyamata Fraser szerint szintén a gondoskodó munka eredménye. „A fiatalok megszületésének és szocializálásának munkája központi szerepet játszik ebben a folyamatban csakúgy, mint az idősekről való gondoskodás, a háztartások fenntartása, a közösségek építése és a társadalmi együttműködést megalapozó közös jelentések, affektív diszpozíciók és értékhorizontok fenntartása.”¹⁸ Amint a fenti gondolatmenetből láthatjuk, *a gondoskodás a társadalmi kapcsolatok egész hálózatának rejtett középpontja*, olyan alap, amelyre a kapitalista gazdaság épül, és fontosságának *elismerése és a tevékenységek cseréjében betöltött szerepének tudatosan is középpontba állítása* nem csupán hordozóinak nyújtott kései igazságszolgáltatás és elégtétel, hanem alapvető társadalmi realitások elkésztett felismerése is. Egy ilyen fordulat feltételeinek megteremtése Fraser szerint lehetővé teszi, hogy *az emberek gondoskodásra irányuló hajlamát és éthosát (Sittlichkeit) áthangoljuk az individualista anyagi szükségletek igényeinek kizsákmányoló és önkizsákmányoló módon való kielégítéséről, az emberi és nem emberi életek jóllétét támogató gondoskodó tevékenységekben való önkéntes részvétel kooperatív készségeire*.¹⁹

A gondoskodás éthoszánaak a megerősödése és gazdasági szervezőerővé válása alapvető paradigmaváltást feltételez nemcsak a gondolkodásban, hanem a társadalmi kapcsolatok irányultságában és szerveződésében is, amit ily módon csakis történelmi léptékű folyamatnak gondolhatunk, de amelynek máris számtalan formája és eredménye ismert. A gazdasági és közösségi együttműködésnek ilyen, a gondoskodást és a fenntarthatóságot szolgáló keretekben való újragondolása az, ami megteremti a degrowth elméletek célkitűzéseinek gyakorlatba ültetését. A szóban forgó feltételrendszert Giorgos Kallis három cselekvési irány mentén fejti ki. Ezek: 1. védő korlátok felállítása, 2. közösségi tevékenységek szervezése és 3. jól tervezett, közösségi célokat szolgáló közkiadások (dépense).²⁰

Kallisnak a korlátozásokra, a gondoskodásra és a közkiadásokra vonatkozó gondolatmenetét követve, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy mindhárom cselekvési irány az emberek (és a környezet) jólétéről való gondoskodás egy-egy speciális formáját vagy feltételét foglalja magában: 1. A gondoskodás, mint a károk megelőzése (erős védelem a környezeti károkkal és a társadalmi intézmények kudarcával szemben) 2. A gondoskodás megvalósításának módjai – a társadalom újbóli központosítása az életciklust fenntartó, egyenlően elosztott gondoskodó tevékenységek köré. 3. Minőségi közkiadások, amelyeket a polgárok

terveznek el, és a *radikálisan csökkentett terméktöbblet* felhasználását jelenti – például új, nem káros, nem profitorientált befektetések és cselekvések a közösségi összetartozás és a kollektív értelemteremtés formáinak kiépítésére.²¹ Tágabb értelemben a gondoskodás társadalmi folyamata számos alternatív tevékenységet és azok folytatására alakult egyesületek támogatását foglalja magában, mint például: „városi, közösségi kertekben történő élelmiszertermelést; társasházak építését és ökoközösségek kialakítását; alternatív élelmiszerhálózatok, termelő-fogyasztó szövetkezetek és közösségi konyhák szervezését; egészségügyi, idősellátási és gyermekgondozási szövetkezetek fenntartását; nyílt forráskódú szoftverek fejlesztését; és a megújuló energia termelésének és elosztásának decentralizált hálózati formáit.”²² Amint látható, egész sor kis léptékű helyi együttműködési lehetőség létezik, amelyek más alternatív csereformákkal együtt, mint például „közösségi valuták, cserepiacok, időbankok, pénzügyi szövetkezetek és etikai bankok”²³, alkotják a gondoskodásközpontú gazdasági tevékenységek, illetve távlatilag az egész gazdasági együttműködési rendszer struktúráját.

A gondoskodó gazdaság feltételeiről való gondolkodás feltevései nem hagyhatják ki a közösségi és társadalmi *együttélés időbeli (történelmi) szemléletét*, amely figyelembe vesz minden egyéni és kapcsolati hozzájárulást a közösségi létfeltételekhez. A társadalom tagjai, elődök és utódok, gyermekek, felnőttek (és idősek) sokféleképpen járulnak hozzá a közjavak előállításához, pl. adót fizetnek (vagy fognak fizetni), az emberi tőke készletét képviselik, elődökként (még akkor is, ha már nem élnek) állandósítják és fenntartják (a jelenben) az együttműködés rendszerét, amely minden tevékenység és jólét feltétele. Emellett a közösség tagjai »a jövőbeli innovációs, munka- és gondozási képességek összességének« hordozói, és végül, de nem utolsósorban – a gyermekek esetében – »ők a jövő, és a jövő – köztudottan –, a közjavak közé tartozik.«²⁴ A gondoskodás jelentőségét és formáinak sokféleségét keresve az előbb említett területeken és még sokkal több hasonló viszonylatban, *a gondoskodás jelenségével mint szocioökológiai fogalommal* szembesülünk, amely alapvető szerepet játszik máris *a közösségi gazdaságokban*.²⁵ Ebből a szempontból elfogadom Wendy Harcourt és Christine Bauhardt értelmezését a gondoskodás kibővített jelentéséről, amely a feminista filozófus Joan Tronto gondolatán alapul, miszerint »a gondoskodás arról szól, hogy a közösségek hogyan szervezik közösségi életüket és megélhetésüket. A gondoskodás az emberi és nem emberi mások szükségleteinek gondozására és ellátására vonatkozik; az emberek és az emberen túli világ egészségéhez, jólétéhez, fenntartásához és védelméhez szükséges dolgok biztosításáról.«²⁶

Gondolatmenetemet összegezve megállapíthatom, hogy az antropocén fejleményei arra figyelmeztetnek, hogy elkerülhetetlen a társadalmi együttműködés gazdasági lehetőségeinek a gondoskodó együttélés szempontjából való újragondolására. Jelenleg ennek a gondolati és életmódszervezési fordulatnak még csak az elején vagyunk, és csak anticipációk szintjén beszélhetünk a teljes körű gondoskodó gazdaság lehetőségéről. Mégis úgy vélem, hogy *az antropocén élehetővé tételére kidolgozott számos különböző elméleti alternatíva kommunikálhat egymással a gondoskodás egy tágabb etikai elméletén belül*.²⁷ A gondoskodás itt vázolt átfogó koncepciója egy már létező (részben veleszületett, részben pedig a kulturális evolúció során kiművelt) erkölcsi hajlamot ír le, amely, ha a társadalmi együttműködés középpontjába kerül, mindkét említett értelemben hatékony lesz, hiszen alapvető iránymutatást ad az alapvető társadalmi kapcsolatokhoz,

és szabad teret hagy számos előre nem látott lehetőségnek, arra hogy az emberek egymástól inspirációt kapjanak, de a társadalmi hálózatok és struktúrák potenciálisan széles körű együttműködésének is kiindulópontja lehet, kezdve a társadalmi mozgalmaktól, helyi közösségek tevékenységeitől, vállalkozások innovatív kezdeményezéseitől és kormányzati politikáikig. A gondoskodásnak így elképzelt fogalma tendenciája szerint mindvégig megőrzi poszt-antropocentrikus, lokálisan konkrét, relacionálisan artikulált kötődését, függetlenül magától az alá- és fölérendelések hegemon tendenciáitól, mindenképpen beleértve ezeket a paternalizmust, de a túlzott anyáskodást is.

■ JEGYZETEK

1. Balogh Róbert: *Történettudományi problémák és az antropocén*. In: Balogh Róbert – Bodovics Éva – Demeter Gábor et al. (szerk): *Táj, ember, tudás – zöldtörténelem. Bevezetés a környezettörténet irodalmába I*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Bp., 2021. 241.
2. Lásd Ágoston – Kostyál Csilla: *Klimaszorongás, klímagyász, klímadiuh: mik ezek az érzések, és hogyan tudunk velük megküzdeni?* Web: <http://24.hu/belfold/2022/11/14/klimaszorongas-klimagyasz-klimadiuh-pszichologus-interju/>, (2025.02.24)
3. Például Søgaaard Jørgensen és munkatársai számára, lásd Søgaaard Jørgensen P. et al.: *Evolution of the polycrisis: Anthropocene traps that challenge global sustainability*. In: Philosophical Transactions of the Royal Society, B, 13 November 2023, 1.
4. Mint például Jason W. Moore, Andreas Malm, Alf Hornborg, Nancy Frazer.
5. Jason W. Moore szigorú különbséget tesz a két fogalom között, amikor a következőképpen fogalmaz: „Az antropocén korunk legfontosabb – és egyben legveszélyesebb – környezetvédő fogalmává vált. Nem azért veszélyes, mert annyira rosszul értelmezi a planetáris válságot, hanem azért, mert egyszerre tisztázza a bolygó természetében zajló »állapotváltozásokat«, miközben misztifikálja a mögöttük álló történelmet. Egyetlen kifejezés sem kristályosítja ki jobban ezt a veszélyt, mint az antropogén globális felmelegedés. Természetesen ez egy kolosszális hamisítás. A globális felmelegedés nem egy elvont emberiség, az *anthroposz* teljesítménye. A globális felmelegedés a tőke megkoronázása. A *globális felmelegedés kapitalogén*.” Lásd Jason W. Moore: *Anthropocenes & the Capitalocene Alternative*. Azimut, V. (2017), nr. 9, 71.
6. A „társadalmi imaginációk” tanulmányozásának témakörét Charles Taylor a modernitás önértelmezéseiről szóló alapvető művében Charles Taylor: *Modern Social Imaginaries*. Duke University Press, 2003, vetette fel először. Eszerint a társadalmi imagináció nem eszmék összessége; sokkal inkább azokat az elképzeléseket jelenti, amelyek révén az emberek társadalmi létezésüket értelmezik, például azt, hogy életük hogyan illeszkedik másokéhoz, hogyan zajlanak a dolgok közöttük és társaik között, milyen elvárásoknak szoktak megfelelni, és milyen mélyebb normatív elképzelések és képek állnak ezen elvárások mögött. Magyarul lásd Charles Taylor: *Modern társadalmi imaginációk*. In: Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiái és modelljei a globális világban*. Nyitott Könyv – L'Harmattan, Bp., 2008. 34–71.
7. A *Green New Deal* egy új közpolitikai csomag, amely a zöld energia mellett foglalkoztatási garanciákat, ingyenes egészségügyi ellátást és megfizethető lakhatást is javasol. Ezt a rendszerszintű változást célzó szakpolitikai programot az állam és a politikai szereplők (gyakran az alulról jövő mozgalmak tiltakozásai által ösztönözve) hajtják végre. Gazdasági stratégiaként a Green New Deal egy intervencionista gazdasági megközelítés, amely a tiszta energia termelésébe és elosztásába, az igazságos átmenet politikáiba, az agroökológiai élelmiszertermelésbe, a hadiipari kiadások csökkentésébe és a nem megújuló energiatermelésbe történő masszív állami beruházásokon keresztül valósul meg.
8. A *Degrowth* az ökológiai gazdaságtan iránt elkötelezett különböző akadémiái és alulról szerveződő ökoaktivista mozgalmak átfogó célja (közös nevezője). Ezek a mozgalmak elutasítják a növekedést, mint a kapitalista gazdaság állandó gazdasági célját, és arra töreksenek, hogy a növekedést a pusztaság reprodukcióra redukálják, rögzítve annak természetes, biofizikai korlátait. Ebből következően a *degrowth* céljai természetüknél fogva egy posztkapitalista (és egyben poszt-ökonómiai) társadalomhoz kötődnek. Ahogy Giorgos Kallis megállapítja: „A növekedésből való kilépés a kapitalizmusból való kilépést követeli meg.” Az emberek kizsákmányolásából és a természet pusztításából való kilépéshez a *degrowth* olyan életképes alternatívákat javasol, mint a lokálisan szervezett termelés, a közjavak szerepének újragondolása, az életminőség újragondolása, a kapcsolati javak szerepének megerősítése, illetve a gondoskodó gazdaság. Lásd Giorgos Kallis: *The Degrowth Alternative*. Great Transition Initiative, February 2015. 2; Giorgos Kallis –

Federico Demaria – Giacomo D’Alisa: *Degrowth*. In: James D. Wright (ed.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Vol 6., Oxford, Elsevier, 2015. 24–30; Cédric Durand – Elena Hofferberth – Matthias Schmelzer: *Planning beyond growth: The case for economic democracy within ecological limits*. *Journal of Cleaner Production*, nr. 437, 2024. 1–9.

9. Európában a korai kapitalista társadalmak életgyakorlatában, tudományában és társadalmi imaginációiban az élet gazdaságközpontúvá válásának, illetve a gazdaság „saját dinamikával rendelkező” rendszerként való értelmezésének, folyamatára vonatkozóan számos támpontot találunk Charles Taylor: *Modern társadalmi imaginációk* című tanulmányában. Az *ökonomizálódott szemlélet* legsúlyosabb, máig ható következménye az, hogy a társadalom ettől kezdve már nem azonos a mindenki számára szükséges társadalmi erőforrásokat kezelő *politikai közösséggel*, hanem csupán „a termelés, a csere és a fogyasztás egymásba illeszkedő tevékenységeinek az együttese”, azaz „gazdaság”, ami a politikai közösségben való részvétel lehetőségeit is kijelöli. Lásd Charles Taylor: *Modern társadalmi imaginációk*. In: Niedermüller Péter – Horváth Kata – Oblath Márton – Zombory Máté (szerk.): *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Nyitott Könyv – L’Harmattan, Bp., 2008. 49.

10. Rosi Braidotti: *A Theoretical Framework for the Critical Posthumanities*. *Theory, Culture & Society*, Volume 36, Issue 6, Nov 2019.33. Az *asszamlázs* Gilles Deleuze és Félix Guattari *agencement*-fogalmának angol fordítása, a heterogén (léthatárokat keresztbe metsző) ontológiai szerveződések jelölésére használják. (lásd Nemes Z. Mária: *A vitalizált anyag(iség) poszthumanista kontextusai*. *Helikon*, 2023/4., 703.)

11. A kérdés második részét Francesca Ferrando is felvetette *A poszthumanizmus spirituális genealógiája* című tanulmányában: Az emberek mindig is poszthumánok voltak: In: Debashish Banerji, Makarand R. Paranjape (Eds.) *Critical Posthumanism and Planetary Futures*. Springer, New Delhi, 2016. 243. Az általam megfogalmazott módosítás a különbséget vezeti be az *embernek lenni* (azaz a *homo sapiens* fajhoz tartozni), és a fent bemutatott humanista álláspont képviselése között. Következésképpen a *poszthumanistává* válás nem semmisíti meg az emberségünket, csupán nem támogatja az annak téves értelmezéséből fakadó túlzásokat.

12. Tania Singer-Dennis J. Snower: *Caring Economics* (Working Paper). Institute for New Economic Thinking, New York, 2015 Apr. Web: <https://www.ineteconomics.org/research/research-papers/caring-economics>, (08. 09. 2024).

13. Jérôme Ballet-Emmanuel – Petit-Delphine Pouchain: *What Mainstream Economics Should Learn From the Ethics of Care*. *OEconomia*, 8–2, 2018. 200.

14. Uo.

15. Singer–Snower, i.m., 9.

16. Nancy Fraser: *Contradictions of Capital and Care*, *New Left Review*, 100, July-Aug, 2016, 101.

17. Uo.

18. Uo.

19. i. m. 101–102.

20. Giorgos Kallis: *The Degrowth Alternative, A Great Transition Initiative*, February 2015, <https://greattransition.org/images/Kallis-Degrowth-Alternative.pdf>. (08. 09. 2024)

21. i. m. 2.

22. i. m. 3.

23. Uo.

24. Nancy Folbre a gondoskodó gazdaságban számos tevékenységforma együttműködését látja, amelyek jelentős hivatkozási alapot jelentenek a szociális és környezetvédelmi alternatívák kidolgozása számára: „A gondoskodó gazdaságban az összes hozzájárulást figyelembe véve a fizetett és fizetetlen gondozásközpontú együttműködések és a közösségi gondozás formáinak egész sor forrását fedezhetjük fel. A kapcsolatoknak ez az összetett halmaza gyakran hivatkozott érv az egyetemes alapjogvedelemről, a jövő nemzedékek jogairól, a környezeti jogokról stb. folytatott vitákban.” Lásd Nancy Folbre: *The Caring Economy: Well-Being and the Invisible Heart*. Interview by Allen White. Great Transition Initiative (February 2017), Web: www.greattransition.org/publication/the-caring-economy, (08. 09. 2024)

25. A „közösségi gazdaságok” kifejezést Julie Graham és Katherine Gibson vezette be, hogy megnevezze a munkák, a csere, a termelés, az elosztás, a befektetés és a tulajdonlás sajátos kombinációját, amelyek segítik a közösségek fennmaradását, sőt, jólétét is. A közösségi gazdaságok nem csupán a „különböző érintett szereplők (emberi és nem emberi) és a különböző helyszínek és elkötelezettségek (a globális és belföldi szférák, a közvetlen cselekvés és a mindennapi politika különböző formái)” közötti kapcsolatok sokféleségét feltételezik, hanem a közösség tagjainak hozzáférést „a közjavakhoz, erdők, mezők és halastavak formájában, amelyekhez a közösség tagjainak hozzáférési és használati joguk volt”, de ugyanígy hozzáférésük volt az információ

megosztásának hálózataihoz is. Az említett kapcsolatok megértéséhez a „közösség” itt használt fogalmának a meghatározása rendkívül fontos. Dombroski, Healy és McKinnon a „közösködést” vagy „commoning”-et „olyan társadalmi folyamatok és protokollok összességéként határozzák meg, amelyek a hozzáférés, a használat és a haszon szabályait állapítják meg a közös javakkal kapcsolatban – legyenek ezek a közjavak például óceáni területek, az internet vagy egy nyilvános könyvtár”. Lásd: Kelly Dombroski, Stephen Healy és Katharine McKinnon: *Care-full Community Economies*, In: Christine Bauhardt és Wendy Harcourt (szerk.): *Feminist Political Ecology and the Economics of Care. In Search of Economic Alternatives*. Routledge, London, New York, 2019. 105.

26. Wendy Harcourt and Christine Bauhardt: *Introduction. Conversations on care in Feminist Political Economy and Ecology*. In: Christine Bauhardt and Wendy Harcourt, i. m. 3.

27. Néhány elméleti, zöldpolitikai és gazdasági tanulmány, amelyek a (öko)feminista etikát és a gondoskodás gazdaságtanát fontos konvergenciazónáknak, illetve a Green New Deal és a Degrowth irányzatok közötti átfedés fontos területének tekintik: Stefania Barca: *Within and Beyond the Pandemic: Demanding a Care Income and a Feminist Green New Deal for Europe*. In: *Undisciplined Environments*, 2020. április 7., Web: <https://undisciplinedenvironments.org/2020/04/07/within-and-beyond-the-pandemic-demanding-a-care-income-and-a-feminist-green-new-deal-for-europe> (08.09.2024); Alyssa Battistoni: *Living, not just surviving*. Jacobin, 2017. augusztus 15., Web: <https://jacobinmag.com/2017/08/living-not-just-surviving> (08.09.2024).; Tithi Bhattacharya: *Three Ways a Green New Deal Can Promote Life Over Capital*. Jacobin, 2019. június 10. Web: www.jacobinmag.com/2019/06/green-new-deal-social-care-work (08.09.2024), Szigeti Attila: *Anthropocene Narratives and the Ecopolitics of the Climate Crisis*. IASK Working Papers, 2021.

